

ЗМІСТ

Рухливі межі зла: Тармо Куннас і його книжка про зло (*О. Юдін*) 7

Добрі наміри дослідження зла 15

I. ОДНОЗНАЧНЕ ЗЛО

Абсурдне зло..... 25

Моторошне зло 39

Зло як порочність 58

Глупота – мед для диявола..... 71

Хворе зло 84

II. БАГАТОЗНАЧНЕ ЗЛО

Виправдане зло?..... 101

Союз небес і пекла 113

Харизматичне зло..... 125

Бунт краси..... 133

Зло, що відкриває можливості..... 153

Ніцше: від моралізму до нігілізму..... 158

Зло під маскою добра 169

Доктор Фауст і мудре зло..... 174

Можливість сатанинського імморалізму..... 192

Фінський імморалізм? 206

Секуляризоване зло 230

Викриття зла 255

Посилання 270

Джерела..... 279

Іменний покажчик..... 284

РУХЛИВІ МЕЖІ ЗЛА: ТАРМО КУННАС І ЙОГО КНИЖКА ПРО ЗЛО

Перед нами книжка фінського філософа. Уже сам цей факт безвідносно до назви викликає зацікавленість. Адже знайомство з фінською культурою для вітчизняного читача обмежується декількома іменами, втім, мабуть, не тільки для вітчизняного. Це зрозуміло, оскільки фінська культура достатньо молода і її внесок, порівняно з іншими найвизначнішими і старшими європейськими й не тільки європейськими національними культурами, до світової культурної скарбниці, або, висловлюючись більш сучасною мовою, до тезаурусу культурної людини незначний. Справді, легко провести невеличкий тест і перевірити себе щодо того, скільки імен визначних фінів ми знаємо взагалі: композитор Ян Сібеліус, архітектор Алвар Аалто, письменниця Туве Янссон (яка, до речі, писала шведською мовою), письменник Міка Валтарі (що став всесвітньо відомим завдяки одному своєму роману «Синухе, єгиптянин»), режисер Акі Каурісмякі. Любителі спорту можуть пригадати імена двох-трьох спортсменів (Пааво Нурмі, Мікко Гаккінен). В історії фінської літератури є прикметний факт: лише одного разу фін отримав Нобелівську премію з літератури – у 1939 році. Однак ім'я лауреата – Франс Еміл Сілланпя – відомо хіба що нечисленним спеціалістам з фінської літератури. Отже, будь-яка зустріч із представниками фінської культури є значущою.

Філософам у цьому сенсі поталанило. До цього переліку вони можуть додати два добре відомих у філософському світі імені – Георга Генріка фон Врігта, видатного фінського філософа, спадкоємця Вітгенштайна у Кембріджському університеті, автора численних праць з логіки, аналітичної філософії, етики й філософії культури, та його учня Яакко Хінтікки, коло інтересів якого також стосується логіки й епістемології.

Отже, можемо додати до цієї скромної галереї ще одну постать, варту уваги й більш тісного знайомства. Тармо Куннас приходить до вітчизняних читачів, що цікавляться філософією, зі значним запізненням, адже його ім'я стало відомим у Європі в 1972 році, коли вийшла

його книжка «Дрійо Ларошель, Селін, Бразільяк і фашистська спокуса», а втім, не надто пізно і навіть у певному сенсі вчасно, враховуючи політичні реалії сьогодення. Інші герої його праць – письменники Гайнрих Манн і Кнут Гамсун, яким присвячені книжки «Становлення гуманізму в Гайнриха Манна» (1973), «Кнут Гамсун: модерністи й анархісти» (2004) та «Інтелектуальна пригода Кнута Гамсуна» (2010). Серед філософів найбільше уваги Куннас віддав Ніцше, якому він присвятив цілу низку праць: «Ніцше, або Дух протиріччя: Етюд про бачення світу поета-філософа» (1980), «Ніцше: Тінь Заратустри» (1981), «Політика як проституція духу: Дослідження політичного в Ніцше» (1989), «Сміх Ніцше: Дослідження комічного в Ніцше» (1998).

Отже, Куннас – філософ зовсім іншого спрямування, на відміну від двох більш відомих його співвітчизників, філософ-гумантарій. Коло його інтересів охоплює художню літературу, етику, політичну філософію, а точніше, його цікавить місце їх перетину. Література виступає для Куннаса дослідницьким полем для розгляду й аналізу моральних проблем, що у той чи інший спосіб мають дотичність до політичних матерій.

Тож цілком логічно, що багаторічні роздуми на перетині вказаних царин викристалізувалися в книжку «Зло: Розкриття сутності зла в літературі та мистецтві» (2008).

Разом із тим книжка вже самою назвою викликає певні питання. Чи можливо говорити про зло як таке після Ніцше, після якого поняття добра й зла втратили будь-яку субстанційність і стали просто словами, значення яких залежить від контексту?

З іншого боку, ХХ століття стало свідком настільки масштабних і жахливих політичних фактів, травматичних для моральної свідомості європейського людства, що категорія політичного зла набула щодо них однозначності, а вони самі стали критерієм моральних політичних оцінок. Зрозуміло, йдеться насамперед про фашизм, що є одним із предметів, до яких постійно повертається думка Куннаса після вже згаданої книжки 1972 року. Досвід ХХ століття став надійним фундаментом сучасної політичної філософії.

Не можна не згадати знамениту збірку есе Жоржа Батая «Література і зло» (1957). Підхід Батая, як пам'ятаємо, полягав у розгляді трансгресивного потенціалу літератури. Його вражаюча формула: Література є ярко вираженою формою Зла – Злом, що має найвищу цінність, – насправді мала на увазі розуміння зла як порушення заборон, що для Батая є проявом мужності й необхідною умовою того,

щоб людина відбулася. Відтак Батай, не відмовляючись – на відміну від Ніцше – від самих понять добра і зла як універсальної опозиції, міняє, проте, місцями плюс на мінус. Тож у цьому випадку батаєвський підхід цілком абстрагується від політичного виміру й, відповідно, розуміння моральних категорій.

Отже, можливі зовсім різні площини аналізу й уживання поняття зла, що навіть не перетинаються безпосередньо. Поле функціонування опозиції понять добра і зла – сукупність різноманітних практик: від буденного й аморфного до відрефлексованого політичними філософами або настоящего на досвіді мистецтва – естетського чи екзистенційного. Слідом за Ніцше можна сказати, що не існує поняття зла (і поняття добра), а натомість сукупність різних понять зла. Про їх єдність можна говорити лише у сенсі сімейної подібності, за Вітгенштайном.

Куннас фактично поєднує вказані підходи й бере поняття зла як сукупність різних уживань без їх послідовного розрізнення. З одного боку, він настійливо зауважує про їх нечіткість і неможливість дати чітке визначення, тобто де-не-де визнає їх ніцшевську відносність, з іншого – намагається все ж таки не просто внести певну ясність, а й запропонувати свою класифікацію видів зла і, зрештою, навіть підвести під них трансцендентальні засади. Відтак фактично він описує вітгенштайнівську реальність, тобто, простіше кажучи, захоплює все, що називають злом, з усією його багатозначністю, хоча намагається врешті-решт привести це до однозначності. Як наслідок, його підхід є неминуче еклектичним.

Уже перше основне розрізнення, яке пропонує Куннас, – між злом однозначним й багатозначним. Далі він виділяє декілька видів зла, що підпадають під визначення однозначного: абсурдне зло, моторошне зло, зло як порочність і хворе зло.

Перше означає владу долі над людиною, прояв трагічного нещасного випадку. Логічно, що як приклад автор бере зразки античної літератури, твори Кафки, поезію Готфріда Бенна, романи Сартра, Камю, Достоевського, п'єсу Ежена Йонеско. Моторошне зло править у народних казках, мистецтві, розважальній літературі, трилерах і пригодницьких романах. Куннас розглядає його на прикладі фільмів Ф.-В. Мурнау, С. Ейзенштейна, Ф. Ланга, історій Старого Завіту та ін. Наступний вид – порочне зло. Головна увага тут приділяється роману Кнута Гамсуна «Жінки біля колодязя». Ще один вид зла, який виділяє фінський філософ, – зло, пов'язане з глупотою, і розглядається на прикладі романів Гайнриха Манна «Вірнопідданець» і Дрійо ла Рошеля

«Жиль». Останній вид однозначного зла – хворе зло, яке у тлумаченні Куннаса збігається з поняттям «банального зла» Ганни Арендт. Відповідним є і розглянутий художній матеріал: п'єса Брехта «Кар'єра Артуро Уї» та роман Джонатана Літтеля «Лагідні». Обидва твори пов'язані з темою піднесення фашизму. Хворе зло – зло, що не усвідомлює себе.

Опозиція добра і зла в європейській культурі походить з християнської релігії. Вона була законодавцем у питанні їх розрізнення. З розвитком світської культури поняття добра і зла зазнали змістовної переоцінки, а також просто розширили сферу свого вживання з розвитком соціального життя.

Легко бачити, що класифікація однозначного зла, за Куннасом, керується різними критеріями й відштовхується від різних джерел. Так, поняття абсурдного зла, зрозуміло, запозичене у французьких екзистенціалістів і, мабуть, насамперед Альбера Камю і є доволі далеким від відповідного християнського поняття. Поняття моторошного зла пов'язане з мистецтвом і уявою та має психологічне підґрунтя. Порочне зло – цілком християнське за своїм походженням поняття. «Порочність відповідає християнському гріху», – як зауважує сам автор. Тлумачення глупоти як зла також має добре відоме джерело. А про джерело поняття хворого зла вже йшлося.

Отже, класифікація Куннаса виявляється еkleктичною, проте її заслуга – в намаганні охопити і якось структурувати територію суспільної практики вживання поняття зла, яку неможна описати на однозначних логічних засадах.

Утім, найбільший інтерес становить друга частина книги, в якій ідеться про «багатозначне зло», за Куннасом. По-перше, тут зібраний аналіз цікавого художнього матеріалу. Це, звісно, не історія зла в літературі, але принаймні начерки з історії зла в літературі. Розглядаються твори Кляйста, Сартра, Достоевського, Вільяма Блейка, Мольєра, Шодерло де Лакло, Уайльда, Андре Жида, Ніцше, Бернарда Шоу, Гьоте, Томаса Манна, Жана Жене, Гофмана, Гюїсманса, Девіда Герберта Лоуренса. Особливої уваги варті «начерки» з історії фінської літератури, де читач знайомиться з невідомими йому іменами Ейно Лейно, Йоганнеса Ліннанкоскі, Йоеля Лехтонена, Волтера Кілпі.

Мабуть, буде справедливим сказати, що в цьому розділі Куннас продовжує і розширює підхід, започаткований Батаєм у згаданій вище книжці. Адже зі змістовної точки зору цей розділ являє собою історію зображення імморалізму в літературі, або, інакше кажучи, історію ревізії християнської моралі. По суті, це історія переоцінки християнства

або навіть бунту проти християнства. Ідучи від твору до твору (втім, не обов'язково у хронологічному порядку), фінський філософ розглядає історію відштовхування від християнських моральних засад та інтелектуального (ціннісного) розгортання європейського духу за рахунок переосмислення змісту темної сторони християнського дуалізму, тобто зла. Автор простежує, як європейські письменники, поети й мислителі відсували межі забороненого з метою (більш-менш усвідомленою) розширити простір для самореалізації людського потенціалу.

У ході розгляду Куннас пропонує різні поняття добра і зла, намагаючись внести якусь принципову ясність у це питання. Найбільш фундаментальною виглядає спроба знайти опору в понятті трансцендентального *ego* Е. Гуссерля. Оскільки людина має трансцендентальне, тобто надемпіричне «я», можна припустити в неї наявність апріорних уявлень про добро й зло. Втім, автор сам обмовляється, що це не більш ніж припущення. Крім того, це вільне використання Гуссерля, що ніколи не приписував своєму трансцендентальному *ego* моральних властивостей. Зрештою, й саме це поняття суто спекулятивне (тобто умоглядне) й не вважається незаперечним навіть серед феноменологів – послідовників Гуссерля. Відтак ця трансцендентальна складова проекту Куннаса є найслабшою. Та й сам він змушений визнати, що «Ми навіть не знаємо, чи можна розділити трансцендентальне “я” й емпіричне “я” на дрібніші частини».

Книжка Куннаса не вписується в жодну з академічних царин. Вона є міждисциплінарним дослідженням. Утім, навіть дослідженням її назвати важко. Вона не дотримується чітких жанрових визначень. Не випадково Куннаса характеризують нерідко як філософського письменника. Якщо ж намагатися дати якесь жанрове визначення, то це есе з етики й політичної філософії, з одного боку, і нариси з історії літератури й мистецтва, з іншого.

У книжці наявні два, на нашу думку, конфліктні мотиви: 1) трансцендентальний, тобто спроба (невдала, як ми показали) запропонувати універсальні засади для понять добра і зла, що проявляється у спробі поза історичної класифікації видів зла; 2) історичний, тобто більш-менш історизований розгляд ревізії християнської традиції й християнських заборон, обмежень людського потенціалу, виражених у понятті зла.

Зрештою, в останніх рядках своєї книжки як філософ-етик Куннас змушений приєднатися радше до екзистенціалістів, ніж до трансцендентальної філософії: «Можливо, розумно за прикладом екзистенціалістів лишити питання людської сутності відкритим і вважати, що кожна лю-

дина має змогу сама робити вибір своєї сутності». Отже, повертаємося до ніцшевської відносності.

На жаль, Куннас не реалізував іншу методологічну можливість — розглянути функціонування поняття зла як поле мовних ігор, пов'язане з соціальними практиками, еволюцією соціального життя. Проте фактично фінський філософ описав це поле, підготувавши матеріал для інших дослідників.

Олександр Юдін, канд. філол. наук